

A RACIONÁLIS DÖNTÉSEK SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETE ÉS KRITIKÁJA

Bevezetés

A racionális döntések elmélete (RDE) egyre népszerűbb a társadalomtudósok körében. Egyre több tudós „tér meg” támogatói körébe. Érdekes kérdés éppen ezért megvizsgálni, hogy valóban olyan „jó” elmélet-e, mint ahogy azt pártfogói állítják, valóban ez lehet-e az a nagy elmélet, amely választ ad szinte minden szociológiai jelenségre.

Ebben a cikkben először nagyon röviden felvillantom az RDE-szociológia¹ egyes jellemzőit, majd részletesebben kitérek az RDE egyik változatára, Lindenberg modelljére. Ezek után az RDE mikro-, makro-, posztmodern-, hatalom- és kultúra-orientált kritikái közül vázolok fel néhányat – külön kitérve a speciálisan a Lindenberg-féle modellel szemben felvethető aggályokra –, azt illusztrálódó, hogy mennyire nem problémamentes az RDE alkalmazása a szociológiában.

I. RDE-szociológia

Az RDE-szociológia megközelítésmódjának jellemzői:

1. A célja makrosztintű társadalmi jelenségek, rendszerek magyarázata.
2. INDIVIDUALITÁS: A magyarázathoz felhasználja az egyéni szintet, mivel képviselői szerint „végső soron az egyének azok, akik a cselekvéseket megteszik” (Abell 1992: 189).
3. DÖNTÉSI SZITUÁCIÓ: Mikroszinten az egyének döntéseit és annak következményeit vizsgálják.
4. RACIONÁLIS VÁLASZTÁS: Mikroszinten a döntési szituációban a különböző alternatívák közül racionális választás feltételezése a kiindulási pont. Ez az egyének korlátok közötti optimális döntéseire teszi a hangsúlyt.
5. A magyarázatokhoz szükség van a mikro- és makroszférát összekapcsoló feltevésekre (Coleman–Fararo 1992).

A megközelítés két fő részből áll: egy elméleti emberkép koncepcióból (a racionálisan választó ember), és egy módszertani csomagból, amely azokat a módszereket tartalmazza, ahogyan egy társadalmi jelenséget meg kell magyarázni, az említett emberkép segítségével.

A racionális döntések elméleteit több szempontból is feloszthatjuk. Léteznek az RDE-modell szigorúbb, közgazdaságtanhoz közelebb álló, tényleges hasznossági döntéseket, célracionalitást feltételező absztraktabb modelljei, és léteznek komplexebb, a racionalitásokhoz, a szociológiához közelebb álló modelljei. Több felfogás

¹ Az RDE-szociológia elnevezést Szántó Zoltántól (1998) kölcsönöztem.

létezik az RDE szerepét illetően is: 1. Egyes társadalomtudósok szerint a RDE szinte minden cselekvésre kiterjeszthető². 2. Mások szerint (Szántó 1998) lehet, hogy sok cselekvés nem racionális, de ha akár még egyetlen cselekvés sem létezne, ami racionális lenne, akkor is érdemes lenne a racionalitás elméletét kiindulópontnak tartani, mivel a racionalitás logikailag elsődleges, a nem racionalitás logikailag feltételezi a racionalitást.

Lindenberg modellje

A dolgozat kereteit meghaladja, hogy átfogó képet adjon az RDE-szociológia összes irányzatáról. Az RDE-elméletek jellegét illusztrálандó inkább az RDE egyik változatába nyújtok részletesebb betekintést: Lindenberg modelljébe. Lindenberg elképzelése a szociológia magyarázatokról megfelel mind az öt jellemzőnek, amit az előző részben az RDE-szociológiai irányzatának tulajdonítottunk.

Egy makroszintű társadalmi jelenséget Lindenberg (1985; 1989; 1990; 1992) szerint a következő három dolog segítségével lehet megmagyarázni: 1. egy egyéni szintű elméletnek (nála ez a homo szocioökonómikus embermodell); 2. a mikro- és makroszférát összekötő híd és transzformációs feltevéseknek, és a 3. a csökkenő absztrakció elvének felhasználásával.

1. Az individuális szint – a homo szocioökonómikus modell

Wippler és Lindenberg (1986) kifejtik, hogy háromfajta társadalomelmélet létezik: 1. elméletek, melyek az analitikus és elméleti elsőbbséget is az egyéni szintre helyezik (pl. pszichológia), 2. az analitikus és elméleti elsőbbséget is a kollektív szintre helyező elméletek (pl. szociológia általuk minimálisnak titulált programja), 3. az analitikus elsőbbséget a makroszintre, ugyanakkor az elméleti (magyarázó) elsőbbséget az egyéni szintre helyező elméletek. Lindenberg szerint a szociológiának erre a harmadik fajta elméletre van szüksége, mivel létezik az emberi természetnek egy változatlan „magja”, ami kevésbé változik, mint a makrokörülmények, és így jól felhasználható magyarázó modellek kialakításakor. A társadalmi rendszerek magyarázatánál le kell tehát menni az egyéni szintre, mivel szerintük a makrojelenségek az egyének szándékkal bíró cselekedeteinek a következményei. Mivel azonban a valódi cél a társadalmi szintű jelenségek magyarázata, ezeknek az elméleteknek az egyének másfajta felfogására van szükségük, mint az első csoportba tartozóknak: itt nem cél a tényleges egyének bonyolult pszichológiai gondolkodásának a feltérképezése, hanem egy olyan általános embermodellre van szükség, amely viszonylag kevés információt igényel az egyénekről. Egy ennek a feltételnek megfelelő modell Lindenberg *homo szocioökonómikus*a.

² Coleman (1990: 18) írja: „sok cselekvés, amit nem racionálisnak vagy irracionálisnak jellemeznek valójában csak azért van úgy, mert megfigyelők nem értették meg a szereplő szögét, amiből nézve a cselekvés racionális”.

A Lindenberg racionális döntésmo­dellje által feltételezett emberkép öt fő eleme³:

1. TALÁLÉKONYSÁG: az emberek ötletgazdagok.
2. KORLÁTOZOTTSÁG: az emberek bizonyos korlátok között dönthetnek csak szabadon.
3. VÁRAKOZÁSOK: az embereknek bizonyos elképzeléseik, információik vannak arról, hogy milyen események fognak bekövetkezni a jövőben.
4. ÉRTÉKELÉSEK VÉGZÉSE: az emberek értékelik a különböző választási alternatívákat.
5. MAXIMALIZÁLÁS: az emberek a legjobb alternatívát választják.

Mind az öt jellemzőnek meghatározhatók leegyszerűsített és komplexebb feltételezései is. Lindenberg megállapítja, hogy míg a közgazdaságtanhoz az absztraktabb, addig a szociológiához a komplexebb feltételezések állnak közelebb. Egy példa az egyszerűbb feltételezések elfogadására a mikroökonómia hagyományos homo ökonómikusza. Ennek a feltételezései az öt jellemző mentén: a. az embereknek nem kell találékonynak lenniük, mivel teljesen informáltak, b. a korlát a pénz, c. teljes informáltság van, d. a preferenciák adottak, fogyasztási cikkekhez, anyagi dologhoz kötődnek, és piaci értékük alapján mérik fel őket, e. technikailag definiálva van az optimalizáció.

Lindenberg szerint különböző bonyolultabb feltételezéseket is megfogalmazhatunk az egyes jellemzőkre. A hagyományos közgazdaságban is megjelent pénz, erőfeszítés és időkorlátokon túl a többi ember által jelentett korlátot is figyelembe vehetjük (pl. a kapcsolatháló elemzés, a társadalmitőke-elmélet, játékelmélet). Az értékelés jelenségét is tekinthetjük komplexebben, mint pusztán anyagi javak értékelését azok szubjektív várható hasznossága alapján. Lindenberg szerint, eleve vizsgálni kell a célokat is, a preferenciákat. Becker nyomán kétféle preferenciát állapít meg, univerzális preferenciákat, célokat, amelyek nem változnak és ugyanolyanok minden ember számára és instrumentális preferenciákat, eszközöket, amelyek különbözhetnek emberek között és amelyek változnak (és amelyek korlátokat jelentenek). Lindenberg fontosnak tartja az univerzális célok meghatározását. *Társadalmi termelési függvény elméletében* (Social Production Function Theory) Adam Smith nyomán két fő univerzális célt állapít meg, amely elérésére szerinte minden ember törekszik: a fizikai jólétet (physical well-being) és a társadalmi elismerést (social approval). Az instrumentális preferenciákat társadalmi termelési függvényeknek nevezi. Szerinte létezik egy minden emberre egyforma hasznossági függvény technikai értelemben, ugyanakkor különböző társadalmi termelési függvények léteznek emberek különböző csoportja számára. Egy termék megvásárlását nem fogyasztásnak, hanem termelésnek tekinti: az ember megveszi azt az eszközt, amellyel „megtermelheti”, elérheti az univerzális célt. Például CD-t venni egyik módja a zenei élvezet, mint cél elérésének (ami pedig egy lehetséges módja a fizikai jólét, mint cél elérésének), de vannak más eszközei is ennek.

Az értékelési dimenziót tovább bonyolíthatjuk az által, ha azt mondjuk, hogy az emberek nem pusztán az összes lehetséges alternatíva közül választják ki a leg-

³ Lindenberg (1992) RREEMM-nek rövidíti az emberképének elnevezését. A betűk a következő szavakat takarják: resourceful, restricted, expecting, evaluating, maximizing man.

nagyobb várható hasznosságút, hanem „diszkriminálnak” az egyes alternatívák között. Lindenberg (1989) több tradíció integrálására törekszik az emberek viselkedésére vonatkozó meglátásokban: fontos szerinte figyelembe venni a közgazdaságtan és a szociológia álláspontját is. A nyolcvanas évek elején kialakított *sztochasztikus választások diszkriminációs modelljében* egyaránt a viselkedést befolyásoló tényezőknek tekinti a közgazdaságból kölcsönzött relatív ritkaságot (különböző hasznosságok összehasonlítása), és a szociológia által hangsúlyozott „helyzetdefiníciót”. Ugyanakkor a közgazdaságtani megközelítést veszi alapul modelljében, és ehhez jönnek hozzá pluszban a kulturális tanulási hatások, mint a racionalitás eszközei és korlátai. A modell szerint az egyének csak egy célt tudnak követni egy adott szituációban. Erre a célra fókuszálnak, a többi cél háttérbe szorul. Ez a cél olyan, mint egy szemüveg: ezen keresztül látják az alternatívákat, ez fogja strukturálni a helyzetet, ez foglalja „keretbe”. Csak egy kereten belül hasonlít össze az ember közvetlenül a hasznossági értékei alapján alternatívákat és csak egy kereten belül választ. A többi háttérbe szorult cél is befolyásolja azonban a választást, de csak közvetetten: azt befolyásolja, hogy mennyire stabil a választási keret

2. A híd-, és a transzformációs feltevések

Fontos részét képezik Lindenberg (1992) modellépítési csomagjának a mikro- és a makroszférát összekapcsoló híd- és transzformációs feltevések. A *hídfeltevések* a konkrét makrokörülmények egyéni célokra és várákozásokra gyakorolt hatásaira vonatkozó feltevések, a *transzformációs feltevések* pedig azt magyarázzák, hogy az egyéni hatások hogyan hoznak létre makrojelenséget. Mindkétfajta feltevéseket fontos megfogalmazni Lindenberg szerint a társadalmi jelenségek magyarázatánál. A hídfeltevések feladata, hogy az absztrakt elméleti modellt közelebb hozzák a valósághoz.

3. A csökkenő absztrakció elve

Lindenberg (1992) munkássága során a közgazdaságtani és szociológiai megközelítésmód integrálására törekedett. Kiemeli, hogy mindkét megközelítésének vannak előnyei és hátrányai. A közgazdaságtan absztrakt modelljei gyakran nagyon leegyszerűsítettek és messze állnak a realitástól, ugyanakkor nagyon általánosak, így az esetek széles kategóriájára alkalmazhatóak, és nagy az analitikus erejük, nagy náluk az elmélet szerepe. Ezzel szemben a szociológiai elemzések gyakran közel állnak a valósághoz, empirikusan pontosak, ugyanakkor éppen ezért nem annyira nagy az analitikus erejük, hiszen csak az esetek egy szűkebb részére helytállóak megállapításai. Két egymással ellentmondásban lévő cél létezik tehát a társadalomtudományi elméletekben: egyfelől minél nagyobb empirikus pontosság, másfelől az, hogy minél nagyobb területre ki lehessen terjeszteni a következtetéseket, az absztrakció minél magasabb szintje. Lindenberg a *csökkenő absztrakció elvében* látja a megoldást. E szerint az elv szerint egy modellnek több verzióból kell állnia, úgy, hogy az erősen leegyszerűsített változatai nagy analitikus erővel bírjanak, a későbbi finomított vál-

tozatai pedig nagy leíró pontossággal. A homo szocioökonómikus modell szerinte pont ilyen: egyes fő alkotórészeit fel lehet fogni egyszerűbben és bonyolultabban is.

II. Kritikai észrevételek

Ebben a részben néhány kritikai véleményt mutatok be a racionális döntések elméletének szociológiai modelljével kapcsolatban, külön kitérve a speciálisan Lindenberg modelljét érhető kritikákra is. Felvázolom többek között az RDE-szociológia általam mikro-, makro-, posztmodern-, hatalom- és kultúraorientáltnak titulált kritikáit⁴. A bemutatott kritikák egy része explicit módon is megfogalmazódott kifejezetten az RDE-vel szemben, más részüket azonban nem feltétlenül használták fel RDE-ről folytatott szociológiai vitában, pedig szerintem alkalmazhatóak lennének. A kritikákat az általánostól a konkrétabb felé haladva prezentálom. Kezdve azzal a kritikával, amely a „nagy elméletek” létjogosultságát tagadja általában véve, majd folytatva a RDE egyik alapfeltételeként definiálható individualitás kritériummal szemben támasztott aggályokkal. Ezután az RDE egyre konkrétabb megfogalmazása felé haladva, a racionális modell individuális szintű feltételezései közül először a döntési helyzet hangsúlyozásának kritikáját fogalmazom meg. Majd pedig azokat a kritikákat mutatom be, amelyek a döntési módok közül kifejezetten a racionális döntést kritizálják. És végül kitérek a speciálisan a Lindenberg-féle racionális döntésmoddellel szembeni aggályokra.

1. ábra. Az RDE-szociológia ebben a dolgozatban bemutatott kritikái (az általánostól a konkrétabb felé haladva)

1. az RDE-szociológia, mint „nagy elmélet” kritikája	posztmodern ihletésű kritikák
↓	
2. az individualitási feltevés kritikája	makro orientációjú kritikák, mezo kritikák
↓	
3. a döntési situációs feltevés kritikája	Hatalmi és kulturális orientációjú kritikák, habitusból kiinduló kritikák
↓	
4. a racionális választás feltevésének kritikája	mikroszociológiai, pszichológiai kritikák
↓	
5. a racionális választás Lindenberg-féle modelljének kritikája	

⁴ A dolgozat kereteit természetesen meghaladja, hogy átfogó képet nyújtson az RDE-vel szemben megfogalmazott összes kritikáról, csak „ízeltől” prezentál néhányat. A terjedelmi korlátok miatt az egyes kritikák tartalmát is erősen leegyszerűsítve vázolom fel.

1. Kezdjük azzal a kritikával, amely általában véve merült fel a társadalomtudományokban minden féle „*nagy elmélettel*” kapcsolatban (Lyotard 1993). Nagy elmélet alatt értve egy olyan hozzáállást, amely feltételezi, hogy létezik a Valóság mint olyan, és hogy ezt a Valóságot egy egységes elmélettel szinte teljes szabályszerűséggel, absztrakt modellel megmagyarázhatjuk. Ez a posztmodern megközelítés kritikusan tekint az RDE-re éppen „*nagy elmélet*” mivolta miatt. Igaz ugyan, hogy az RDE a mikroszintre is hangsúlyt helyező elmélet, de attól még „*nagy elmélet*” marad: nem attól nagy vagy kicsi egy elmélet, hogy a mikro- vagy a makroszférára helyezi-e a hangsúlyt, hanem attól, hogy mennyire feltételezi azt, hogy a valóságot meg lehet közelíteni egyetlen átfogó, általános, absztrakt modellel. És az RDE pont ilyen modell. A modell eredeti „szűk” megfogalmazásában nemtől, etnikumtól, időtől, társadalmi csoporttól függetlenül feltételez egy általános döntési elvet szerte a világon. Nem veszi figyelembe a situációba ágyazottságot. Ráadásul az által is joggal számíthat az RDE-szociológia a „*nagy elmélet*” címkére, hogy egyes képviselői az egyetlen releváns szociológia megközelítésnek tartják, amely választ ad szinte minden szociológiai jelenségre, nem csak egy szűkebb területre tartják alkalmazhatónak. Végül is azt mondják ki, hogy az általuk követett út az egyetlen helyes út a társadalmi jelenségek magyarázatánál általában véve (módszertanilag is). Az RDE-szociológia a Bauman (1993) által kritizált törvényhozói típusú társadalomtudományhoz tartozik, szemben a tolmács-típussal.
2. A következő heves vita az RDE körül az *individualitási feltevésével* kapcsolatos. Egyes kutatók (pl. Tardos 1998a; 1998b) vitatják, hogy igaz lenne az az állítás, hogy minden makrotársadalmi jelenség egyének cselekedeteire lenne visszavezethető. Tardos (1998b: 113) úgy tartja: „a dolgok nem csak azért történnek a társadalmi világban, mert valakik valamiket tesznek vagy nem tesznek, hanem azért is, mert bizonyos egyéb dolgok történt (n)ek, végbement (n)ek.” Illetve, ha vissza is vezethető egy jelenség elméletileg egyéni szintre, akkor sem érdemes mindig figyelembe venni azt a magyarázatokban, mivel esetleg nem tesz hozzá semmi valóban érdemlegeset az elemzéshez, túl bonyolulttá, homályossá teszi. Ráadásul, még ha elfogadnánk is, hogy a valóságban minden társadalmi jelenség egyéni cselekvésekből keletkezik, abból még nem következik az, hogy ezt vizsgálni is tudjuk, hiszen lehetnek olyan bonyolultak a mikro–makro szintet összekapcsoló mechanizmusok, hogy nem lehet kibogozni az eredeti egyéni cselekedeteket belőle. Tehát előállhat olyan helyzet, amikor módszertani okokból nem tudjuk meghatározni az egyéni cselekvéseket. Előfordulhatnak esetek, amikor az egyéni szint nélkül is viszonylag jól magyarázó modelleket lehet felépíteni. Az egyéni szint bevonása esetleg épp a szociológiai szempontból érdekesebb kérdésektől vonhatja el a figyelmet. A makro- és mikroszint közötti mezoszféra is problémát okozhat az egyéni cselekvések összegződésénél. A mezoszférában található szervezetek is hozzátehetnek valami pluszt az egyének döntéseihez, marandóságuk, történelmi tehetetlenségük miatt. Az RDE-szociológia egyik legnevesebb képviselője Coleman (1990) újabb elképzeléseiben már a szervezetek szintjét is beemeli az elemzésekbe, a szervezeteket, mint egyéni döntéshozókat vizsgálja. Ugyanakkor ez a megközelítés is sok szempontból problematikus lehet. Hannah (1992) rámutat, hogy ellentmondás van Coleman írásaiban. Egyfelől egyes írásaiban a szervezetek cselekedetei irracionálisnak tekinthetők (olyan értelemben, hogy nem pusztán a szervezetet alkotó egyének racionális cselekedetei)

teinek szándékoltt következményei alakítják), másfelől más elemzéseiben viszont a szervezetek mint racionális cselekvők jelennek meg (amikor a szervezetet mint egyéni döntéshozót tekinti).

3. A kritikák egy újabb csoportja azt kifogásolja, hogy az RDE-szociológia *döntési szituációt* vizsgál. Az RDE hívei azt szokták felhozni a döntések védelmében, hogy valójában szinte nincsen olyan társadalmilag releváns helyzet, ahol ne lehetne választani különböző alternatívák között, a korlátok figyelembe vétele után általában nem pusztán egyelemű cselekvési lehetőségeket tartalmazó halmaz marad⁵. Ha az ember eljárásadozik a gondolattal, és különböző szituációkat lefuttat a fejében, akkor tényleg beláthatja, hogy igaz az előbbi állítás, valóban szinte nem is létezik olyan helyzet, ahol ne lehetne választani. Véleményem szerint, ennek az állításnak az igaz volta azonban önmagában nem igazolja azt, hogy a döntésekre kell a hangsúlyt fektetni a szociológiai elméletekben. Egyes helyzetekben lehet, hogy nem az egyéni döntések az érdekesek szociológiai szempontból. Amikor sok hatalmi, strukturális és egyéb társadalmi korlátja van a cselekvéseknek, akkor nem biztos, hogy szerencsés csak az egyéni döntésekre koncentrálni. Pusztán azaz, hogy azt mondjuk, hogy diktatúrákban is van választási lehetősége az embernek, választhatnak az együttműködés és a nem együttműködés között, csak az utóbbinak nagy lenne számukra a költsége (tehát például likvidálnák őket emiatt), nem sokat ragadunk meg a szerintem a jelenség lényegéből. Éppen, hogy azt lehet érdekes vizsgálni, hogy mik azok a strukturális, társadalmi, kulturális, történelmi okok, amelyek a döntési korlátokat jelentik, és amelyek egyenlőtlen struktúrákat hoznak létre (amelyek pedig majd valahogyan áttételesen egyenlőtlenségeket produkálnak a döntési szabadságban, alternatívákban). És ebben a vizsgálódásban nem nyújt nagy segítséget az RDE-szociológia. Azt megmagyarázhatja, hogy a meglévő hatalmi és kulturális rendszer következtében kialakult jutalmazási struktúrák miatt hogyan viselkednek az emberek, hogy miért racionálisak esetleg a fennálló normák, de azt nem feltétlenül tudja teljesen feltérképezni, hogy miért pont olyan a hatalmi szerkezet amilyen és miért pont azok a normák vannak érvényben, amik érvényben vannak (és itt kapcsolódnak egyes érvek a 2. pont kritikáihoz, hiszen azt mondják, hogy a hatalmi struktúra és a kultúra nem feltétlenül vezethető vissza egyéni szintre) (Münch 1992).

Egyes szociológiai irányzatok szinte teljesen elvetik a választás lehetőségét, azt mondják, hogy a társadalmi normák szinte teljesen meghatározzák az ember viselkedését. A két véglet, a választás nélküli „mechanikus reakciót” és a racionális, tudatos választást feltételező elméletek közé pozicionálja magát Bourdieu (1978) habitus elméletével, melyben a cselekvések zömének berögzült, nem tudatosan átgondolt volta mellett érvel. Ugyan szerinte sok cselekvésben van „objektív célokság”, ugyanakkor ezek „nem szerveződnek tudatosan valamely nyíltan megfogalmazott cél érdekében” (1978: 237). Bár azt lehet vitatni, hogy a habituális cselekvések a cselekedeteknek mekkora hányadát teszik ki, az azért szerintem elég hihető, hogy a cselekvések egy része mindenképpen ilyen jellegű. Az képezheti még vita tárgyát, hogy érdemes-e a szociológiának foglalkozni ezekkel a cselekvésekkel.

⁵ Ezt az érvet Szántó Zoltán előadásán hallottam.

4. Most nézzük meg azokat a kritikákat, amelynek kifejezetten a *racionális választással* mint olyannal van bajuk. Ezek közé tartoznak egyes mikro-orientációjú, pszichológiai elméletek (amelyekről Lindenberg [1992] tipológiája alapján azt mondhatjuk, hogy az analitikus és elméleti elsőbbséget is az egyéni szintre helyezik). Ezek a kritikák azt kifogásolják a racionális választás modelljével kapcsolatban, hogy nem írja le egyéni szinten jól az emberek viselkedését. A kritikai érvelések itt sokfélék, és az RDE különböző modelljeivel szemben fogalmazódnak meg. Bizonyos támadásokat jobban ki tud védeni az RDE-szociológia, másokat viszont kevésbé. Mint ahogy korábban bemutattuk Lindenberg (1992) mellett érvel, hogy nem is célja az RDE-szociológiának részletesen, kellően komplexen, valóságközelien leírni az individuumok viselkedését, hiszen végső soron mindig egy makroszintű társadalmi jelenség a magyarázandó, s így olyan embermodellre van szükség, ami kevés információt igényel az egyénekről. A pszichológiai elméletek (pl. különböző tanulási elméletek) ennek a kritériumnak viszont nem felelnek meg. Mindazonáltal persze az is vita tárgya lehet, hogy pusztán azért, mert makrojelenség magyarázata a cél, lehet-e individuális szinten egy nem teljesen „korrekt”, egyszerűsítő, egy irányba mutató embermodellt alkalmazni.

Mikroszociológiai oldalról is megfogalmazódtak negatív észrevételek a racionális választások feltételezésével szemben. Egyik megközelítés például mellett érvel, hogy az érzelmek sokkal jobban befolyásolják a cselekvéseket, mint ahogy azt a szociológiában általában feltételezik. Scheff (1992) a büszkeség és a szégyenérzet fontosságát hangsúlyozza kollektív társadalmi folyamatok magyarázatánál is. Szerinte maguk a társadalomtudósok szintén „elszenvedői” annak az Elias-féle civilizációs folyamatnak, amelyek során az emberek egyre jobban elnyomják érzelmeiket. Így a társadalomtudósok munkáikban sem fordítanak kellő figyelmet az érzelmekre.

Önmagában az a tény, hogy vannak irracionális cselekvések, sőt, hogy esetleg ezek vannak túlsúlyban nem feltétlenül kerül ellentmondásba az RDE-szociológia egyes irányzataival. Már korábban utaltunk rá, léteznek az RDE-szociológiának irányzatai, aminek a képviselői szerint a racionalitást akkor is kiindulási alapnak kell tekinteni, ha egyetlen racionális cselekvés sem létezne: a racionalitás módszerintelligens, elsődleges, mivel belőle levezethető az irracionalitás, de fordítva nem működik ez a logikai lánc. Első hallásra elég meggyőzőnek tűnt számomra ez az érvelés, ugyanakkor rájöttem, hogy mélyebben megvizsgálva több implicit feltételezést is tartalmaz: többek között azt, hogy mindenképpen érdekes az egyéni szintű cselekvés. Hiszen pusztán azért, mert esetleg elfogadjuk azt az állítást, hogy minden egyéni szintű cselekvéshez jó viszonyítási alap a racionalitás, még nem jelenti azt, hogy elfogadjuk azt, hogy szükség van egyéni szintű cselekvés figyelembe vételére mindig a szociológiai magyarázatoknál (itt kapcsolódás van megint a mikro-makro problematikával). Ugyanakkor azt is érdemes végiggondolni, hogy ha sok nem racionális, habituális, vagy irracionális cselekvés létezik, akkor nem biztos, hogy célszerű csak a racionális cselekvésekre koncentrálni mint viszonyítási alapra, hiszen ez a viszonyítás nem feltétlenül fog minket mindig segíteni abban, hogy osztályozzuk a különféle nem tudatos racionális választásra épülő cselekvéseket.

5. Végül szeretnék (vázlatosan) megfogalmazni néhány lehetséges ellenvetést, amelyek konkrétan *Lindenberg* (1985; 1989; 1990; 1992) *választási modelljével* szemben merültek fel bennem. Egyfelől a társadalmi termelési függvény elmélettel szemben felhozható, hogy mi értelme van mindig a magyarázatok keresésénél az okokat visszavezetni a legvégső univerzális célokra. Elképzelhető, hogy elég alacsonyabb szintű célokra visszavezetni a cselekvések motivációit. Ráadásul az univerzális célok létét vagy elfogadjuk mint axiómát, bizonyítani, illetve cáfolni nemigen lehet. Végső soron minden végig gondolt cselekvésre rá lehet fogni, hogy az egyén céljait szolgálja. Még az altruista, illetve öngyilkos cselekvésekre is, ha kellően tágra értelmezzük az egyén érdekét. De akkor mi értelme van az önérdék megkülönböztetésnek (tautológia). A választások sztochasztikus diszkriminációs modelljével szemben is vita tárgyát képezheti, hogy mennyiben cáfolható. *Lindenberg* (1989) azt mondja, hogy amikor az emberek látszólag inkonzisztens, irracionális cselekedeteket hajtanak végre, akkor keretet váltanak, de a kereteken belül racionálisan, a várható hasznosságokat figyelembe véve döntenek. Így végül is egy empirikus vizsgálat során, amikor irracionalitásra, inkonzisztenciára utaló eredményeket találunk, akkor mindig ráfoghatjuk, hogy keretváltás történt (és így a cselekvés csak látszólag tűnik irracionálisnak, de valójában nem az), és amikor racionális, haszonmérlegelő eredményeket kapunk akkor pedig azt állítjuk, hogy egy kereten belül vagyunk. Hiszen végül is ki szabja meg, hogy hol van a keretek határa.

A *Lindenberg*-féle csökkenő absztrakció elve is több ponton kritizálható. Nem biztos, hogy meg lehet találni az ideális távolságot az absztrakt és a valósághű magyarázatok között. A nagyon absztrakt modellekkel kapcsolatban felhozható, hogy vajon van-e értelme egyáltalán az annyira absztrakt modelleknek, illetve egyes, *Lindenberg* által favorizált absztrakt modellekkel szemben felvethető, hogy azok valóban a komplex modellek pusztá leegyszerűsítései-e vagy pedig mást állítanak. Gondolok itt például a szubjektív várható hasznosság elméletére, ami abból indul ki, hogy az emberek a különböző alternatívák között azok várható hasznossága alapján döntenek. Ez az elmélet, nemcsak hogy nagyon absztrakt, de kísérletek mutatják, hogy empirikusan gyakran nem állja meg a helyét. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy ez a megfelelő egyszerűsített modell a választásoknál. Az RDE a helyzet definíciójához közelebb álló, kevésbé absztrakt modelljei viszont túl komplikáltak lehetnek.

Összegzés

Jelen írásban megpróbáltam röviden bemutatni az RDE-szociológiát – részletesebben kitérve egyik válfajára – és a vele szemben megfogalmazható kritikákat, az általánosabb ellenvetésektől a konkrétabbak felé haladva. Megkíséréltem demonstrálni, hogy bár az RDE-szociológia jól kidolgozott, hatásosan megfogalmazott irányzat, mégsem „csodaszer”, sok oldalról, sok szempontból támadható. Ennél többet azonban nem sikerült végrehajtanom: rámutattam a vitatható kérdésekre, de nem sikerült „végső” válaszokat találnom az RDE-szociológia mellett és ellene megfogalmazott érvekre. Mégis hajlok arra, hogy a sok kritika azt talán mindenképpen bizonyította, hogy ha van is létjogosultsága az RDE-szociológiának, ez a létjogosultság semmi esetre sem kizárólagos, más szociológiai irányzatok is joggal követelhetnek teret maguknak a társadalmi jelenségek magyarázatában.

Irodalom

- Abell, P. 1992. Is Rational Choice Theory a Rational Choice of Theory? In: Coleman, J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, 183–206.
- Bauman, Z. 1993. Van-e posztmodern szociológia? *Replika*, 9–10, 7–22.
- Bohman, J. 1992. The Limits of rational Choice Explanation. In: Coleman J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, 207–228.
- Bourdieu, P. 1978. Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In: Bourdieu P. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 237–261.
- Coleman, J. S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press, 1–23.
- Coleman, J. S.–Fararo T. J. 1992. Introduction. In: Coleman J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, IX–XXII.
- Hannah, M. T. 1992. Rationality and Robustness in Multilevel System. In: Coleman, J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, 120–138.
- Lindenberg, S. 1985. An assessment of the new political economy: its potential for the social sciences and for sociology in particular. *Sociological Theory*, 3, 1, 99–114.
- 1989. Choice and Culture: The behavioural basis of cultural impact on transactions. In: H. Haferkamp (ed.) *Social Structure and Culture*. Berlin: de Gruyter, 175–200.
- 1990. Homo socio-oeconomicus: the emergence of a general model of man in the social sciences. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 146, 727–748.
- 1992. The method of decreasing abstraction. In: Coleman, J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, 3–20.
- Lyotard, J. F. 1993. A posztmodern állapot. In: Habermas, J.–J. F. Lyotard–R. Rorty *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég, 7–145.
- Münch, R. 1992. Rational Choice Theory: A Critical Assesment of Its Explanatory Power. In: Coleman, J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, 137–160.
- Scheff, T. J. 1992. Rationality and Emotion: Homage to Norbert Elias. In: Coleman, J. S.–T. J. Fararo (eds.) *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Newbury Park: Sage, 101–119.
- Szántó Z. 1998. A makroszociológia mikroalapjairól. *Szociológiai Szemle*, 2, 89–108.
- Tardos R. 1998a. Szociológiai válaszkísérletek a mikro–makro problémára. *Szociológiai Szemle*, 1, 3–22.
- 1998b. Válasz Némedi Dénes és Szántó Zoltán reflexióira. *Szociológiai Szemle*, 2, 109–118.
- Wippler, R.–Lindenberg, S. 1986. Collective phenomena and rational choice. In: Alexander J. et al. (eds.) *The Micro–Macro Link*. Berkeley: University of California Press, 135–152.